

5-10-2019

PECULIARITIES OF ANTHROPOCENTRISM AND HUMANISM OF THE SOCIO-PHILOSOPHICAL THOUGHT OF WESTERN EUROPE IN THE ERA OF RENAISSANCE

Dildor Esonaliyeva Normatova
Docent of Fergana State University

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Normatova, Dildor Esonaliyeva (2019) "PECULIARITIES OF ANTHROPOCENTRISM AND HUMANISM OF THE SOCIO-PHILOSOPHICAL THOUGHT OF WESTERN EUROPE IN THE ERA OF RENAISSANCE," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 5 , Article 28.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss5/28>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

**PECULIARITIES OF ANTHROPOCENTRISM AND HUMANISM OF THE SOCIO-
PHILOSOPHICAL THOUGHT OF WESTERN EUROPE IN THE ERA OF
RENAISSANCE**

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

РЕНЕССАНС ДАВРИДА ҒАРБИЙ ЕВРОПАДАГИ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ФИКРНИНГ АНТРОПОЦЕНТРИК ВА ГУМАНИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Дилдор Норматова Эсоналиевна
Фарғона давлат университети доценти

Аннотация: Мақолада, Ғарбий Европада ижтимоий-фалсафий фикрларнинг антропоцентрик ва гуманистик хусусиятлари таҳлил қилинган. Шунингдек, ижтимоий-тарихий жараён ҳисобланган Ренессанс даври турли мамлакатларда турлича, Европада эса уч асосий босқичда кечганлиги ва унинг ўзига хос маданиятни яратганлиги таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ренессанс даври, “Италянча воқеа”, антропоцентризм, Ер қурраси, картография, маданият, секуляризация, ижтимоий турмуш, илмий анатомия, табиий-ижтимоий муҳит.

ОСОБЕННОСТИ АНТРОПОЦЕНТРИЗМА И ГУМАНИЗМА СОЦИАЛЬНО- ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ В ЭПОХУ РЕНЕССАНСА

Дилдор Норматова Эсоналиевна
Доцент Ферганского государственного университета

Аннотация: В статье анализируется антропоцентрические и гуманистические особенности социально-философской мысли в Западной Европе. Также, рассмотрен социально-исторический процесс, анализированы культурные и гуманистические взгляды в мыслях того времени.

Ключевые слова: эпоха Ренессанса, “Итальянское событие”, антропоцентризм, Земной Шар, картография, культура, секуляризация, социальный быт, естественно-социальная сфера.

PECULIARITIES OF ANTHROPOCENTRISM AND HUMANISM OF THE SOCIO-PHILOSOPHICAL THOUGHT OF WESTERN EUROPE IN THE ERA OF RENAISSANCE

Dildor Normatova Esonalievna
Docent of Fergana State University

Abstract: The article analyzes the anthropocentric and humanistic characteristics of socio-philosophical ideas in Western Europe. It has also been analyzed that the Renaissance period, which is a socio-historical process, has varied in different countries and in Europe in three main stages and its unique culture.

Key words: Renaissance, “Italian event”, anthropocentrism, Earth, cartography, culture, secularization, social life, natural and social sphere

XIV асрдан эътиборан Европада Ренессанс (“Ренессанс” тушунчаси француз тилидаги Renaissance сўздан олинган былиб, уйғониш деган маънони англатади)

даври бошланди. Табиийки, бу ижтимоий-тарихий жараён Европанинг турли мамлакатларида турлича кечди. Бошқача айтганимизда, Ренессанс даври, мутахассисларнинг фикрига кўра, Европада уч асосий босқични: илк босқични (XIV аср), етуклик босқичини (XV аср) ва сўнгги (XVI аср) босқични босиб ўтди [14]. Ренессанс, яъни уйғониш даври ўзининг илк босқичида бутун Европани эмас, балки унинг энг ривожланган мамлакатларини қамраб олди. Худди шунинг учун ҳам Ренессанс даври илк босқичларининг излари қадимги Италияга бориб тақалади.

Ренессанс ғоялари Италияда XII асрдаёқ вужудга келган эди. Худди шунинг учун ҳам Ренессанс ўзининг илк босқичида соф “итальянча воқеа” эди. Ўз тараққиётининг етук босқичида у бутун Европага хос хусусият касб этди. Бу пайтда Европанинг бир қатор ривожланган мамлакатларида ҳунармандчилик ва савдо-сотик тезлик билан ривожлана бошлади. Кишиларнинг шаҳар томон интилишлари кучайди. Жамият ҳаётида шаҳарларнинг ўрни ва аҳамияти узлуксиз ортиб борди. Янги иқтисодий муносабатлар қарор топиши билан биргаликда, кишиларнинг турмуш тарзида жиддий ўзгаришлар содир бўла бошлади.

Ренессанс даври ўзига хос янги маданиятни яратди. Ушбу маданият нафақат динга, балки илм ва фаннинг илғор ютуқларига таяна бошлади. Оқибатда, Ренессанс даврида Европанинг ривожланган мамлакатларида инқилобий маданий ўзгаришлар рўй берди. Чунончи: биринчи китоб нашр этилди; Колумб томонидан Америка кашф этилди; Васко да Гама Африкани айланиб ўтиб, Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини очди; Магеллан ўзининг узоқ давом этган саёҳатига асосланиб, Ер куррасининг шарсимон эканлигини исботлади; география ва картография фан сифатида эътироф этилди; математикада символик белгилар қабул қилинди; илмий анатомия ва физиология асосларини фан сифатида ўрганиш бошланди; химия ва астрономияда йирик ютуқларга эришилди. Бир ибора билан айтганда, Ренессанс даврида Европанинг кўп мамлакатлари маданий ҳаётида туб ўзгаришлар рўй берди.

Ренессанс Европа тарихининг шундай бир даврики, бу даврга келиб христиан дини ўзининг монолит мавқеини йўқота бошлади. Аниқроқ қилиб айтганимизда, ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида черков диктатураси синдирилди. Бундай кескин бурилиш фақат фалсафада, санъатда ёки адабиётда эмас, энг аввало, христианликнинг ўзида рўй берди. Бошқача айтганимизда, Европанинг бир қатор мамлакатларида секуляризация [15] жараёни бошланди. Секуляризация (жамият ҳаётига умумий таъсирнинг ккмайиб бориши) жараёнининг содир бўлиши кишилар дунёқарашига диннинг таъсирини камайтириб юборди. Шунингдек, секуляризация жараёни ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Оқибатда кишиларнинг фикрлаш маданиятида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди.

Турган гапки, фикрлаш маданиятидаги бундай кескин ўзгариш ўрта аср теократизмига қарши кураш заминида вужудга келди ва ривожлана бошлади. Табиий-ижтимоий муҳитда содир бўлаётган ўзгаришларга инсоннинг интеллектуал-ақлий имкониятлари нуқтаи-назаридан қараш рўй бера бошлади. Кишилар

фикрлаш маданиятида гуманистик ва антропоцентрик қарашларнинг устуворлик қилиши уларни антик маданий меросга бўлган қизиқишларини орттириб юборди. Бундай тенденциянинг ривожланиб бориши ўз навбатида антик фалсафа намоедаларининг асарларини ўрганишга бўлган интилишни ҳам кучайтирди. Қадимги юнон файласуфлари Платон ва Аристотель фалсафаси қайта таҳлил қилина бошланди. Неоплатонизмга, стоиклар фалсафасига, Эпикур ва Цицерон қарашларига қизиқиш кучайиб кетди.

Ренессанс, энг аввало, антик замон маданий, хусусан, фалсафий мероси ҳақида эркин фикр юритиш, ҳар қандай қоидаларни ўзгармас, мутлақ ҳақиқат деб қарашдан воз кечиш, инсон бисотида мавжуд бўлган қобилиятларни, малакаларни эркин намоёйиш қилиш учун вужудга келган имконият эди. Худди шунинг учун ҳам олиму-фозиллар, хусусан файласуфлар “ёпиқ мактаблар” намоедалари эмас, балки мустақил тадқиқотчи сифатида ҳаракат қила бошладилар. Ҳар бир ташкилотчининг ўзига хос баён қилиш, илмий-фалсафий асарларни ўзига хос таҳлил қилиш, воқеликни равон оммабоп тилда тасвирлаш услублари вужудга келди. Бундай услублар ўтмиш фалсафий адабиётларининг схоластик бачканаликка асосланган мураккаб баён қилиш услубига зид эди. Бир ибора билан айтганда, Ренессанс даври фалсафаси воқеа ва ҳодисаларни чинакамига реал тавсифлашга ва шунингдек амалий масалалар ечимини топишга эътиборни қаратди.

Ренессанс маданиятининг асосий ташвиқотчилари шаҳар аҳолисининг юқори табақа вакиллари, йирик ишбилармонлар, мешчанлар, юқори маълумотга эга бўлган черков ва монастир ходимлари эди. Инсонпарварлик ғояларини тарғиб қилган бундай тарғиботчиларнинг кўпчилиги лотин тилини мукамал билган, ва антик маданият, хусусан фалсафий мерос билан яхши таниш кишилар эдилар. Бир ибора билан айтганимизда, Ренессанс маданиятининг мағзини инсонпарварлик ғоялари ташкил этади. Ренессанс даври маданияти, хусусан унинг фалсафаси инсоннинг энг олий қадрият эканлигини ҳар томонлама исботлашга уринди. Худди шу даврга келиб ижтимоий муносабатларни баҳолашнинг янги - инсонийлик мезони вужудга келди. Инсоннинг инсонийлиги аждодлар яратган маданий-маънавий меросни ўзлаштириш қобилияти билан белгиланади. Шунингдек, Ренессанс даври маданияти, хусусан фалсафасидаги энг муҳим тенденция оламни теоцентрик тушунишдан антропоцентрик тушунишга ўтилгани эди. Ушбу инқилобий ўзгариш, шубҳасиз, ўта мураккаб жараён бўлиб, турли зиддиятларга тўла эди. Хусусан, Ренессанс маданиятини шоду-хуррамлик билан қувватловчи шаҳар аҳолисининг юқори табақалари билан унинг ўрта ва пастки қатламлари орасида турли сиёсий зиддиятлар, келишмовчиликлар мавжуд эди. Чунончи, жамиятнинг юқори табақаларидан бири бўлган мешчанлар давлат аппаратини, черковни реформация, яъни ислоҳ қилиш ёрдамида товар-пул муносабатларини барқарорлаштирамоқчи ва уни кенгайтирмамоқчи бўлсалар, аҳолининг ўрта ва паст табақаси вакиллари жамиятни яна ўрта аср тартиботларига риоя қилишга даъват этардилар. Худди шунинг учун ҳам Ренессанс Европанинг турли мамлакатларида турли даражада ривожланди, турли модификация ва шаклларда намоён бўлди.

Бундай турли-туманликлар оқибати ўлароқ Ренессанс маданияти билан реформация, яъни ислоҳ қилиш орасидаги ўзаро алоқадорлик механизмини баҳолашда Европалик мутахассислар орасида турлича фикр ва мулоҳазалар учраб туради [14]. Чунинчи, баъзи бировлар Ренессанс ҳалқаро, яъни умумевропа аҳамиятига молик воқеа, реформация, яъни ислоҳ қилиш эса фақат миллий (немисларга хос) воқеа деб ишонтирмоқчи бўладилар. Шундай бўлишига қарамасдан, Ренессанс ва реформация ҳақида баҳс-мунозара юритувчиларнинг барчаси бу йирик икки воқеа орасида умумийлик, ўхшаш томонлар бор эканлигини бир овоздан маъқуллайдилар. Чунки иккала воқеа ҳам жамиятдаги одамлар турмуш тарзида эскича тартиб-интизомларга қарши эди. Бундай умумийлик, бундай ўхшашликнинг асосида янгича тартиб-интизом, одамлар турмуш тарзида янгича маданиятни шакллантириш ётар эди.

Кўриниб турибдики, Ренессанс инсоният босиб ўтган тарихий тараққиёт йўлининг энг муҳим даврларидан биридир. Бу давр жаҳон цивилизацияси тараққиётига улкан ҳисса қўшгани ҳаммага аён. Мадомики шундай экан, Ренессанс даври Европа фалсафасининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Ренессанс даврининг ўзига хос хусусиятларидан бири ва энг муҳими кишиларда янгича фикрлаш маданиятининг шаклланганлиги билан характерланади. Янгича фикр юритиш маданияти антик замон, ўрта аср фикрлаш маданиятидан мутлақо фарқ қилар эди. Чунки Ренессанс даври фикрлаш маданияти черков томонидан жорий этилган урф одат ва расм-русумларга зарба бера бошлади, айрим ҳолларда унга қарши чиқди. Ўз навбатида, Ренессанс даври фикрлаш маданияти ўрта аср фикрлаш маданиятининг натижаси ва унинг якуни эди. Худди шунинг учун ҳам Ренессанс даврининг фалсафаси ўрта аср фалсафасига хос хусусиятларнинг мавжудлиги билан антик замон фикрлаш маданиятидан тубдан фарқ қилади.

Ренессанс даври дунёқарашининг антик замон ва ўрта асрлар даври дунёқарашидан фарқ қиладиган энг муҳим хусусиятларидан яна бири унинг санъатга асосланганлигидир. Агар ўрта аср маданиятининг негизида дин ётган бўлса, Ренессанс даври дунёқарашининг марказида бадиий-эстетик дид (йўналиш) устунлик қилади. Шунингдек, ўрта аср шароитида кишилар орасидаги ўзаро муносабатларда уларнинг қайси табақага, қандай гуруҳга, қандай касбга мансублиги ёки дин билан алоқадорлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Шунинг учун ҳам кишилар дунёқарашида гуруҳ ёки табақа, касб-хунар ёки дин нуқтаи назари, эҳтиёжи, манфаати ҳукмронлик қиларди. Ренессанс даврига келиб, ҳар бир кишининг ўзи мустақил фикр-мулоҳаза юритадиган бўлди. Энди ҳар бир киши нафақат гуруҳ ёки дин номидан, балки ўзи номидан ҳам гапирадиган бўлди. Мустақил фикр юритишнинг вужудга келиши уларнинг ижтимоий турмушдаги позициясини ҳам ўзгартириб юборди. Кишилар фаолиятида ўз куч-қуввати ва қобилиятига ишониш, мағрурлик каби хислатлар мустаҳкам ўрин эгаллади. Бир сўз билан айтганда, Ренессанс даври жаҳон цивилизациясини ўзига хос талант, қобилият ва истеъдодга эга бўлган бурч, индивидуаллик билан бойитди.

Ренессанс давридаги инсон идеали қомусийлик, ҳар томонламалик билан бойитилди. Дехқон уй қураб, тегирмон юритар, канал қазир, кўприк қураб, ер ҳайдар, экин экар, олинган хосилни ўзи қайта ишлар, зарур меҳнат қуроқларини ҳам ўзи ясар эди. Ўзининг кундалик турмуши учун зарур бўлган барча билимларни ҳам ўзи сабр-тоқат билан ўрганарди. Хуллас, Ренессанс давридаги инсон ўзининг бунёдкорлик, яратувчилик фаолияти билан ўрта аср кишисидан тубдан фарқ қилар эди. Бундай тенденцияни Ренессанс даврида ижод қилган христиан файласуфларининг асарларида яққол кўришимиз мумкин.

Ренессанс даврида Европада дастлабки гуманистик ғоялар Италиялик файласуфлар Данте Алигъери (1265-1321 йиллар), Падуялик Марсилиий (1278-1348 йиллар), Франческо Петрарка (1304-1374 йиллар), Жованни Бокаччо (1313-1375 йиллар), Георгиос Гемистос (1360-1425 йиллар), Марсилио Фичине (1422-1495 йиллар), Пико делла Мирандола (1463-1495 йиллар) асарларида баён қилинди. Бу даврдаги инсон антик замон ва ўрта аср кишисидан ўз фаолиятини ҳеч қандай таъқиқларсиз бажариш имконига эга бўлгани, ўз турмуш тарзини ўзи белгилай олиши, ўзига-ўзи ҳукмронлик қилиш имконига эга бўлгани билан ажралиб туради [16]. Эндиликда инсонга ўзини-ўзи яратиш имконияти ҳада этилди. Ўз навбатида, худди ўша ўзини-ўзи яратиш қобилиятига эга бўлганлиги билан инсон бошқа тирик мавжудотлардан тубдан фарқ қилишини ҳам зинҳор унутмаслик керак. Инсонда ўзини-ўзи яратиш қобилиятининг ривожлана бориши ўз навбатида унинг табиат устидан ҳукмронлигини ҳам мустаҳкамлайверди. Антик замонда яшаган инсон табиатни ўз хўжайини деб қарайдиган бўлса, Ренессанс даврига келиб бутун табиат устидан унинг ўзи ҳукмронлик қиладиган бўлди. Инсонга бундай имкониятни Худонинг ўзи ҳада қилди. Худо томонидан инсонга берилган ўз тақдирини ўзи белгилаш имкониятлари ўрта асрга келиб инсон борлигида мавжуд бўлган нодонликлар туфайли аста-секин емирилиб борди. Ренессанс даврига келиб худди ўша имкониятлар яна қайта кўриб чиқиладиган бўлди. Эндиликда инсон ўз тақдирини ўзи ярата олишига, табиатнинг чинакам эгаси бўлишига ишонч ҳосил қила бошлади. Худди шунинг учун ҳам уйғониш даврининг ўзига хос хусусиятларидан бири инсоннинг оламдаги жамики мавжудот, ҳатто ўзининг устидан ҳам ҳукмдорлиги орта боргани билан изоҳланади. Бундай ҳолат антик замонда ҳам, ўрта асрларда ҳам вужудга келмаган эди. Шунинг учун ҳам рассом учун яратувчи-бунёдкорнинг жисми Ренессанс рамзи, белгиси даражасига кўтарилди.

Ренессанс даврида инсоннинг барча жабҳалардаги фаолияти антик замон ёки ўрта асрга нисбатан ўзгача талқин этилди. Маълумки, қадимги юнонларда мушоҳада қилиш, фикр юритиш барча фаолият турларидан устун қўйилар эди. Чунки фикрлаш, мушоҳада қилиш (юнонча “теория”), бир томондан, инсонни табиат сирлари билан ошно қилса, иккинчи томондан, уни мустақил фикрлаш дунёсига олиб киради ва у билан қуроқлантиради. Ренессанс даврида инсон фаолиятига баҳо бериш ҳам ўзгача бўлди. Чунончи, меҳнат (ҳатто қулнинг жисмоний меҳнати ҳам) ҳар қандай гуноҳларни ювиш воситаси деб ҳисобланди. Айниқса инсон қалбини покловчи меҳнат фаолиятнинг энг олий шакли деб

ҳисобланди. қалбни покловчи меҳнат, яъни Муқаддас китобларни ўқиш яратувчанлик имкониятларини вужудга келтиради, деб тушунтирилди. Инсон ижодий меҳнатининг қадр-қиймати кундан-кунга ортиб бораверди. Бошқача қилиб айтганимизда, инсоннинг фаолияти Ренессанс даврида эскиликка зарба бериш, эскиликни яқсон қилиш характерига эга бўлди. Унинг ёрдамида инсон нафақат ер ишларига оид эҳтиёжини, балки ўз-ўзини ҳам ўзгартирди.

Илм-фанга эътибор кучайди. Амалиёт билан фан орасидаги чегара ҳам ўзгара бошлади. Ўрта аср шароитида амалий-техник фаолият билан фан орасида маълум бир чегара бўлиб, улар “санъат” ва “бадий фантазия” деб номланарди. Ренессанс даврида, юқорида таъкидлаганимиздек, худди ўша чегара йўқолди. Инженер ва рассом нафақат антик ва ўрта аср замонасига хос санъаткор, техник, балки чинакам ижодкор-яратувчи даражасига кўтарилди. Ижодкор тадқиқотчилар Худо томонидан тақдир этилган табиий ҳодисаларнинг ички тузилишидаги ўзаро алоқадорлик қонуниятларини билишга интилдilar. Фанда бундай ҳолатни Кеплер, Галилей, Кавальери ижодида учратамиз.

Инсон шахси тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар Ренессанс даврида янада юксакликка кўтарилди бошлади. Эндиликда инсон шахсининг қадр-қиймати ҳар томонлама оша бошлади. Шунингдек озод фикрлаш имкониятига эга бўлди. Ўзининг теранлашиб бораётган ақл-фаросатидан, гўзаллашиб бораётган танасининг имкониятларидан мадад қидирди. Худди шунинг учун ҳам Ренессанс даврининг антропоцентризми гўзалликни улуғлаши билан ажралиб туради. Бадий тасвирларда гўзал инсон қиёфасини тасвирлаш, айниқса унинг ташқи қиёфасининг латофатини тавсифлаш ўша давр санъатининг бош мавзуи эди. Бундай ҳолатни Ренессанс даврининг машҳур наққошу-мусаввирлари – Боттичелли, Леонардо да Винчи, Рафаэль асарларида кўриш мумкин.

Ренессанс даври адабиёти ва санъатида ҳар қачонгидан кўра яқка киши шахсига эътибор кучайди. Антик замонда ҳам, ўрта асрларда ҳам инсон деб номланувчи тирик мавжудотга бу қадар эътибор бўлмаган эди. Бу даврга келиб ҳар бир кишининг ўзига хос қобилиятлари, малакалари ҳамма нарсадан устун қўйилди. Буюк шахслардаги такрорланмас истеъдодга эътибор кучайди. Бундай ҳолат Ренессанс даврида шахс деган тушунчанинг расман шаклланишига туртки бўлди. Шахс тушунчаси индивид тушунчаси билан баб-баробар ишлатила бошланди. Шунингдек, уйғониш даври адабиётларида шахс деганда кишининг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворидаги масъулиятни сезиш қобилияти тушунилади. Ушбу давр мутафаккирларининг тушунтиришларича, индивидуалликнинг ҳар томонлама улуғланиши, унинг ортиб бориши ҳамини ҳам инсон шахсининг ривожланишига мос бўлиб тушавермайди. Шахснинг эстетик диди, ахлоқ-одобига хос қирраларининг ривожланиши ҳам бир-бирига мос бўлиши зарур. Чунончи, XV-XVI асрларда индивидуалликнинг ҳар томонлама ривожланиши айрим ҳолларда худбинликнинг ортиб боришига олиб келди.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, ўрта аср тафаккури тарзидан фарқли ўлароқ, Ренессанс даври фалсафасида янги гуманистик

йўналишлар вужудга келди. Инсоншунос олимлар, шоиру ёзувчилар асарларида инсон билан табиат, шахс билан жамият орасидаги алоқадорлик муаммоларини ўрганиш бош мавзуга айланди. Гуманистик фалсафа вакиллари ҳар томонлама ривожланган шахс ғоясини олға сура бошладилар.

Бундай фикр-мулоҳазаларнинг юзага келиши, ўз навбатида, гуманизм-конкрет тарихий ижтимоий-иқтисодий шароитга қараб, турли кўринишларда намоён бўлишидан далолат беради. Турган гапки, бундай тенденция италянча гуманизмга ҳам таалуқли бўлиб, у турли ижтимоий ҳаракатларда ўз ифодасини топди. Тарихий жиҳатдан чекланган бўлишига қарамасдан, Европа тарихида буюк воқеа бўлиб қолди.

References:

1. Bondarov V.P. *Konsepsii sovremennogo estestvoznaniya*. -M.:Alfa-M.,2003.
2. Baransev R.G. *Sinergetika v sovremennom estestvoznanii*. Izd. 2, dop. – M., 2009.
3. *Filosofiya sovremennogo estestvoznaniya*. Pod red S.A.Lebedeva. -M.:FAIR-Press.204.K-250-letiyu MGU im.M.V.Lomonosova.
4. Idlis G.M. *Kosmicheskii --- solnechniy --- puls Jizni i Razuma: Vsemu svoe vremya...* *Konsepsii sovremennogo estestvoznaniya*. – M., 2008.
5. Naydish A.N. *Konsepsii sovremennogo estestvoznaniya*. M. 2001.
6. *Konsepsii sovremennogo estestvoznaniya*. Pod.red.prof. S.I.Samigina. 5-izd. Rostov n.D., Feniks, 2004
7. *Konsepsii sovremennogo estestvoznaniya*. Pod.red.V.N.Lavrinenko. -M.: YUNITI-DANA.,2004.
8. Lipkin A.I. *Konsepsii sovremennogo estestvoznaniya*. Chast I: Fizika, ximiya, sinergetika. Ch.1. 2009.
9. Popkova N.V. *Filosofiya texnosferi*. 2008. 344 s.
10. Mikeshina L.A. *Filosofiya nauki. Uchebnoe posobie*.-M., MPSI-FLINTA.
11. V.P.Koxanovskiy i dr. *Filosofiya dlya aspirantov. Uchebnoe posobie*. R.n.D.2003.
12. *Filosofiya. Uchebnik*. Pod.red. prof. V.N.Lavrinenko, i prof. V.P.Ratnikova 3-шд. M.: 2004
13. V.F.SHapovalov. *Osnovi filosofii. Ot klassiki k sovremennosti. Uchebnoe posobie*. –M.: FAIR-PRESS, 2001
14. *Istoriya filosofii v kratkom izlojenii*. Perevod s cheshskogo I.I.Bogouta.-M., 1991, 574-bet.
15. *Filosofskiy ensiklopedicheskiy slovar*. M., 1999, 408-bet
16. *Istoriya estetiki.Pamyatniki mirovoy esteticheskoy misli*.M.,1962,t.1.,507-bet.